

setü'l-İzziyye, el-Medresetü'n-Nûriyye, Medresetü'l-câmi'i'n-Nûrî, el-Medresetü'l-Yûsufiyye, el-Medresetü'l-Kâhiriyye, el-Medresetü'l-Mücâhidiyye, el-Medresetü'l-Alâiyye, Dârü'l-hadisi'l-Muzafferiyiyye, Dârü'l-hadisi'l-Muhâciiriyye, el-Medresetü'l-Muhâciiriyye, Ribât-ı Seyfeddin Gâzî, Ribât-ı İbn Şehrezûrî, Ribât-ı Mucâhidî. Şehirdeki çok sayıda türbe arasında Hz. Yunus, Nebî Cîrcîs, İmam Yahyâ b. Kâsım ve Ali el-Hâdî türbeleri sayılabilir (Saîd ed-Dîvecî, *Târihu'l-Mevşil*, s. 359-362).

İslâm tarihinde ilk dârü'lilim Ebû'l-Kâsım Ca'fer b. Muhammed b. Hamdân el-Mevsilî (ö. 323/935) tarafından Musul'da kurulmuştur (a.g.e., s. 192). Ortaçağ'da Musul'da Kur'an ilimlerinden tıp, matematik ve astronomiye kadar değişik ilim ve sanat dallarında temayüz eden ve Mevsilî nisbesiyle anılan birçok âlim ve sanat-kâr yetişmiştir. Bunlardan bazıları şöylece sıralanabilir: Muhaddis Abdülazîz b. Hayyân b. Câbir, hadis âlimi Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, fakih Abdullah b. Mahmûd, fakih Abdürrahîm b. Muhammed, muhaddis Ömer b. Bedr, tarihçi Yezîd b. Muhammed el-Ezdî, Abbâsîler döneminin en tanınmış müzikşinas ve mugannîlerinden İbrâhîm el-Mevsilî ile oğlu İshak el-Mevsilî, muhaddis Ebû Bekir Sevâb b. Yezîd ve Muâfâ b. İmrân, ilk devir sûfîlerinden Abdullah b. Hubeyk ile Feth el-Mevsilî el-Kebîr ve es-Sagîr, matematikçi ve astrolog Ali b. Ahmed el-İmrânî, göz hekimi Ammâr b. Ali, dil ve edebiyat âlimi İbn Cinnî, İbn Dânyâl, İbn Ebû Asrûn, kıraat âlimi Muhammed Şu'le el-Mevsilî.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzûrî, *Fütûh* (Rıdvân), s. 327-328; İbnü'l-Fakîh, *Muhtaşaru Kitâbi'l-Büldân*, Beyrut 1408/1988, s. 29, 108, 113, 123-128, 133; *Ahbarü'd-devleti'l-Abbâsiyye* (nşr. Abdülazîz ed-Dûrî – Abdülcebbar el-Muttalibî), Beyrut 1971, s. 234, 236, 310, 319, 355-362, 395; Yezîd b. Muhammed el-Ezdî, *Târihu'l-Mevşil* (nşr. Ali Habîbe), Kahire 1387/1967, s. 60-67, 145, 155; İbn Havkal, *Kitâbü Şûreti'l-arz* (nşr. J. H. Kramers), Leiden 1967, s. 214-220; Makdisî, *Ahşenü'l-tekâsim*, s. 138-139; Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), V, 407-408; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 147; IX, 217; X, 170; İbn Cübeyr, *er-Rihle* (nşr. Abdülhamîd Ahmed Haneffî), Mısır, ts., s. 181-184; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (Cündî), II, 262; V, 258-260; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; a.mlf., *et-Târihu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevşil* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât), Kahire 1382/1963, bk. İndeks; İbn Battûta, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dârü Sâdır), s. 235-236; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, bk. İndeks; Ahmed b. Hayyât el-Mevsilî, *Tercemetü'l-evliyâ' fi'l-Mevşilü'l-hadbâ'* (nşr. Saîd Dîvecî), Musul 1385/1966; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1930, bk. İndeks; Saîd ed-Dîvecî, *Cevâmî'u'l-Mevşil fi muhtelifi'l-uşûr*, Bağdad 1963; a.mlf., *Târihu'l-Mevşil*, Musul 1402/

1982; Hüseyin Emin, *Târihu'l-İrâk fi'l-ahdi's-Selcûki*, Bağdad 1385/1965, s. 58-67, 100-102, 108-109, 255-256; N. Elisseef, *Nûr ad-Din*, Damas 1967, I-III, bk. İndeks; Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî, *el-İrâk fi'l-âşri'l-Büveyhî*, Kahire 1969, s. 42-44, 71-72, 81-83, 118-119, 130-137, 139, 142, 145, 168, 215, 236; Abd M. Sevâdî er-Rüveysîdî, *İmâretü'l-Mevşil fi 'ahdi Bedridîn Lü'lü'*, Bağdad 1971, s. 4-8, 17-18, 24-29, 31-57, 65, 214, 242, 252-281; Zambaur, *Manuel*, s. 35-38; Hâşî' el-Muâzîdî, *Devletü Benî 'Ukayl fi'l-Mevşil*, Bağdad 1975, s. 23, 48-51, 60-66, 67-78, 105, 149-180, 192, 201, 204, 317-494; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangî*, Erzurum 1978, bk. İndeks; Abdülmecîd Ahmed es-Selmân, *el-Mevşil fi'l-ahdeyni'r-Râşidî ve'l-Ümevî*, Musul 1985, s. 26f.; Chase F. Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conquest the Transformation of Northern Mesopotamia*, Cambridge 2000, s. 63-89; E. Honigmann, "Musul", *İA*, VIII, 738-741; a.mlf. – [C. E. Bosworth], "al-Mawşil", *EP* (İng.), VI, 899-901; *Dictionary of the Middle Ages* (ed. J. R. Strayer), New York 1989, VIII, 500-501.

SÂMÎ ES-SAKKÂR

Osmanlılar Dönemi. Musul'un Osmanlı idaresine girişi, Yavuz Sultan Selim'in Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini ele geçirdiği yıllara rastlar. Özellikle 923'te (1517) Mardin'in alınmasından sonra Musul'un da içinde bulunduğu pek çok yerde hâkimiyet kurulmuştur. Musul bu sırada Safevî beylerinden Ahmed Bey Afşar'ın elindeydi. Diyarbekir beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa, Cizre hâkimi Bedir Bey'in de desteğiyle 923 Rebûlevvelinde (Nisan 1517) Musul'u Ahmed Bey Afşar'ın elinden alarak Osmanlı topraklarına kattı (Hoca Sâdeddin, I, 321). Kanûnî Sultan Süleyman'ın İrakeyn seferi sırasında stratejik açıdan önemi artan Musul'da bu dönemde kuvvetli bir askerî istihkâm bulunuyordu. Şehir bundan sonra bilhassa XVII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı-İran mücadelesine sahne oldu.

Bağdat ümerâsından Bekir Subaşı'nın 1033'te (1623-24) isyan ederek Bağdat'ı ele geçirmesiyle başlayan olaylardan Musul da etkilendi. Safevî Hükümdarı Şah Abbas, bu vesileyle Bağdat'a gelip burayı zaptettikten sonra kumandanlarından Karçakay Han'ı kuvvetleriyle Musul ve Kerkük üzerine gönderdi. Musul Valisi Çerkez Ahmed Paşa birkaç gün şehri savunduysa da başarılı olamadı. Kerkük gibi Musul da İran hâkimiyetine geçti, valiliğine de Kâsım Han tayin edildi. Ancak bu hâkimiyet uzun sürmedi. Diyarbekir'den Bağdat üzerine yürüyen Hâfız Ahmed Paşa'nın ordusundaki 500 kişilik öncü kuvvete kumanda eden Sipahi Küçük Ahmed, Musul önünde görününce Kâsım Han şehri terk edip Bağdat'a çekildi. Fakat Şah Abbas'ın karşı ha-

rekâtıyla şehir tekrar Safevîler'in eline geçti (1033/1624). Safevîler bu defa da Musul'u uzun süre hâkimiyetleri altında tutamadı. IV. Murad, 1035'te (1625) Vezîr-âzam ve Serdârekrem Hâfız Ahmed Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetlerini Bağdat'a sevketti. Ordu Diyarbekir civarında iken 10.000 İran taraftarının Altınköprü mevkiinde toplandığı haberi gelince Karaman Beylerbeyi Çerkez Hasan kumandasında 4000 kişilik öncü kuvvet bunları Kerkük'e kadar kovalayarak Kerkük de dahil bölgeyi kontrol altına aldı.

1039'da (1629) Bağdat üzerine gönderilen Sadrazam Boşnak Hüsrev Paşa, Musul'a gelerek şiddetli yağışlar yüzünden uzun süre burada kaldı ve bu sırada Musul Kalesi'ni takviye etti. Bağdat kuşatması için getirilen topları ve diğer malzemeyi buraya yerleştirdi. Başarısız Bağdat kuşatmasının ardından Hüsrev Paşa, emrindeki kuvvetlerle 7 Cemâziyelevvel 1040'ta (12 Aralık 1630) Musul'a döndü, 18 Cemâziyelâhir'e kadar (22 Ocak 1631) şehirde kaldı. IV. Murad, bizzat ordunun başında çıktığı Bağdat seferi sırasında 28 Cemâziyelâhir 1048'de (6 Kasım 1638) Musul'a ulaştı. Burada bir hafta kadar kaldı, topların bir kısmını ve cephaneyi nehir yoluyla Bağdat'a sevkettirdi. Bağdat'ı zaptettikten sonra dönüşte yine Musul'a uğradı (Ramazan 1048 / Ocak 1639).

Musul XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar nisbeten sakin bir dönem geçirdi. Ancak bu dönemde başlayan Osmanlı-Safevî mücadelesi Musul'u da etkiledi. Şah II. Tahmasb veziri Nergis Han'ı Musul üzerine gönderdi. Fakat şiddetli direniş karşısında Safevîler geri çekildi (1145/1733). Şâban 1156'da (Ekim 1743) Nâdir Şah ansızın Irak topraklarına saldırdı. Kerkük ve Erbil'i işgal edip Musul müftüsüne mektup göndererek şehrin kan dökülmeden teslimini istedi. İsteği yerine getirilmeyince şehrin etrafında on iki tabya ile birtakım metrisler yaptırdı. Karargâhını şehrin önüne nakledip 390 toptan oluşan on dört batarya ile şehri ve kaleyi top ateşine tuttu. Nâdir Şah'ın on iki hücumundan en şiddetlisi 15 Şâban'da (4 Ekim 1743) oldu. Buna rağmen çetin bir direnişle karşılaşınca ertesi gün kuşatmayı kaldırdı. Musul'a yönelik son İran saldırısı 1191'de (1777) gerçekleşti. Kerim Han Zend'in kumandanlarından Sine hâkimi Hüsrev Han Musul civarına geldiyse de Musul Valisi Hasan Paşa tarafından bozguna uğratıldı. Bu olayın ardından Musul bölgesinde başka bir çarpışmaya rastlanmaz. Öte yandan Musul'da halk ile idareciler arasında bazı

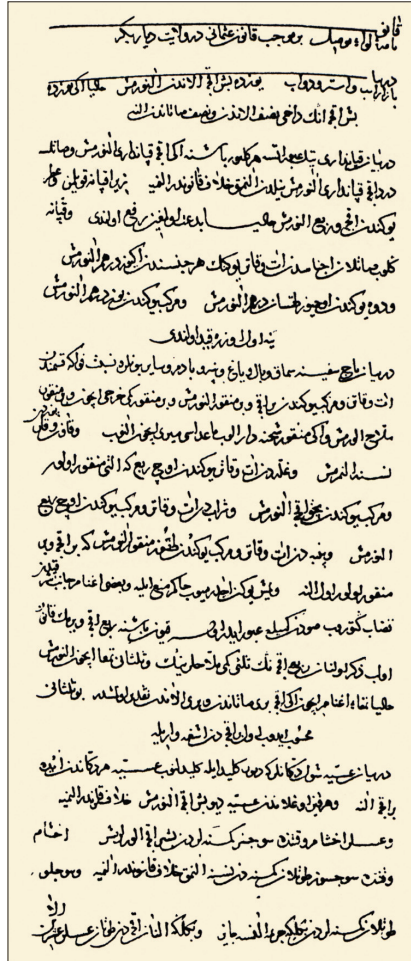
MUSUL

ciddi problemler ortaya çıkmış ve 1771, 1785, 1809, 1828 yıllarındaki isyan hareketleri şehri sarsmıştır.

I. Dünya Savaşı öncesi Musul bölgesi özellikle petrolleri dolayısıyla İngiltere, Fransa, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri arasında rekabet konusu oldu. Savaşın sonlarına doğru 11 Mart 1917'de Bağdat İngilizler tarafından işgal edildi. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandığında Musul Türkler'in elindeydi. İngilizler, ateşkes antlaşmasına ve devletler hukuku kurallarına aykırı olarak 8 (veya 10) Kasım 1918'de Musul'a girdi. 15 Kasım'da buradaki Türk kuvvetleri geri çekilmek zorunda kaldı. Lozan barış görüşmelerinde Musul konusu üzerinde anlaşma sağlanamadı. Türkiye ile İngiltere arasında yapılan ikili görüşmelerde de bir sonuç alınamayınca konu Milletler Cemiyeti'ne intikal etti. 5 Haziran 1926'da Türkiye ile İngiltere arasında imzalanan antlaşma ile bugünkü Türkiye-Irak sınırı çizildi ve Musul Irak sınırları içinde kaldı.

Fizikî Yapı ve Nüfus. Musul'un ilk nüvesini, Dicle nehrinin kıyısında milâttan önce 1080'lerde inşa edilen Aburi Kalesi oluşturur. Yerleşme bu kale etrafında gelişmiştir. Aburi Kalesi'nin dışında Musul'da daha sonraları iki kale daha inşa edilmiştir. Bunlardan biri, şehrin kuzeyinde Dicle nehrine hâkim Aynıkibrit denilen yüksek bir yerde kurulan Baştabya Kalesi'dir. Yapılış tarihi tesbit edilemeyen kalenin burçları 1034 ve 1039 (1625 ve 1630) yıllarında yenilenmiş ve tahkim edilmiştir. Safevîler 1156'da (1743) Musul'u kuşatınca Musul Valisi Hüseyin Celil Paşa bu kaleyi kumandanlık merkezi yapmıştır. Kale 1830'da Ahmed Celil Paşa tarafından yeniden onarılmıştır. Musul'da bulunan diğer kale 1034'te (1625) inşa edilen iç kaledir. Bu kaleler, sürekli İran tehdidine açık olan Musul'da önemli bir savunma görevi yaptığı gibi Bağdat ve çevresinin fethi veya savunması için gönderilen silâh, araç gereç ve diğer mühimmatın muhafazasını sağlıyordu. Ayrıca Musul'un etrafını çevreleyen yüksek ve sağlam surlar bulunmaktaydı; bunların uzunluğu 10.000 m. civarındaydı. Surların etrafında geniş hendekler vardı. Taarruz esnasında Dicle nehrinin suları bu hendeklere akıtılarak savunma yapılmaktaydı. Surlarda on iki kapı vardı. Zamanla tahribata uğrayan surlar değişik tarihlerde onarım görmüştür.

Osmanlı idaresi altına girdikten sonra Musul fizikî açıdan ve nüfus bakımından nisbî bir gelişme gösterdi. 929 (1523) ta-

929 (1523) tarihli Musul Sancağı Kanunnamesi (BA, TD, nr. 998, s. 60)

rihli kayıtlarda Musul'un yirmi mahallelerden ibaret olduğu, bunun on yedisinde müslümanların, üçünde gayri müslimlerin (Ermeni ve yahudi) oturduğu dikkati çeker. 946'da (1539-40) mahalle sayısı yirmi yediye yükseldi. 965 (1558) ve 983 (1575) tarihli defterlere göre yirmi beş mahalle vardı. Son iki tarihte daha önceki mahallelerden dördü iki mahalle haline getirilmişti. 1890 ve 1910 yıllarında mahalle sayısı otuz civarındadır. Mahallelerin üçünde hristiyanlar (Ya'kûbî, Keldânî vb.), birinde yahudiler ikamet ediyordu (Der-gâh, Kal'a, Kerkükî, Yahuda). Gayri müslimlerin toplu olarak bulunduğu bu mahallelerde yoğun bir nüfus görülürken daha dağınık yapı gösteren müslüman mahalleleri içerisinde en kalabalık olanını Bâbülrâk oluştuyordu (nüfusun % 20'si). Burada on dört cami-mescid ve bir türbe

vardı. XVIII. yüzyılda şehrin nüfusu Meydan semtine kaydı. Bunun sebebi yanı başındaki pazar bölgesinin ekonomik faaliyettiydi. Bu alanda yeni yapılar ortaya çıktı.

Bu mahallelerde 929'da (1523) 1328 hâne ve 129 mücerred (bekâr) müslüman, 552 hâne ve 65 mücerred gayri müslim mevcuttu. Bu da şehrin 10.000 dolayında bir nüfusa sahip olduğunu gösterir. 946'da (1539-40) bu sayının en fazla 12.000 civarına eriştiği (müslüman hânesi 1476, mücerred 276, gayri müslim hânesi 780) tahmin edilebilir. 965-983 (1558-1575) yıllarında nüfusun daha da kalabalıklaştığı anlaşılmaktadır. Bu yıllarda şehir nüfusunun 15.000'i aştığı dikkati çeker (965/1558'de 797'si gayri müslim toplam 2583 hâne; 983/1575'te 963'ü gayri müslim 2881 hâne). Nüfus artış seyri (1540'tan 1575'e % 30) Musul'un ekonomik ve fizikî kapasitesindeki gelişmenin işareti olmalıdır. Ancak bunun dışarıdan kaynaklanan bir göçe dayandığı da düşünülebilir.

Nüfus artışı bazı ekonomik sektörlerdeki canlanmayla da kendini gösterir. Bez boyamacılığından toplanan vergi 1540'ta 39.600 akçe iken 1575'te 80.000 akçeye çıkmıştır. Ticarete de buna paralel bir gelişme olduğu açıktır. XVII. yüzyıldaki savaşlar muhtemelen nüfusta azalmaya yol açmıştır. Ancak bu dönemde şehir askerî bir üs özelliği kazanmıştır. Nitekim XVI. yüzyılda burada altmış dokuz muhafız görev yaparken 1631'de 3000 civarında asker bulunuyordu. Savaşlardan sonra bu sayı 340'a düşmüştür. XVII. yüzyılın ikinci yarısında Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler şehrin durumunu tam olarak açıklığa kavuşturmaz. Evliya Çelebi, Hüsrev Paşa'nın Musul Kalesi'ni yeni baştan tamir ettirdiğini, daha sonra buranın tekrar Safevîler'in eline geçtiğini ve IV. Murad'ın Bağdat seferi sırasında geri alındığını yazdıktan sonra Musul Kalesi'ni tasvir ederek içinde 1700 asker bulunduğunu belirtir ve birkaç cami ile mescidden söz eder, ancak mahalle sayısı ve nüfus hakkında bilgi vermez (*Seyahatnâme*, V, 346-353).

XVII ve XVIII. yüzyıllarda Musul'un nüfusunda artış oldu. 1720'li yıllardan itibaren savaş dolayısıyla askerî gruplar şehre geldi. 1740'larda burada 10.000 asker vardı. Bu dönemlerde Musul'da yerli eşraf güçlendi. 1809'da seyyah Oliver şehrin 64.000'e ulaşan nüfусundan söz ederse de bu rakamın mübalağalı olduğu açıktır. Mehmed Hurşid, *Seyahatnâme-i Hüdûd*'unda 1848-1849 yıllarında Musul'da toplam 28.586 erkek nüfусun bulundu-

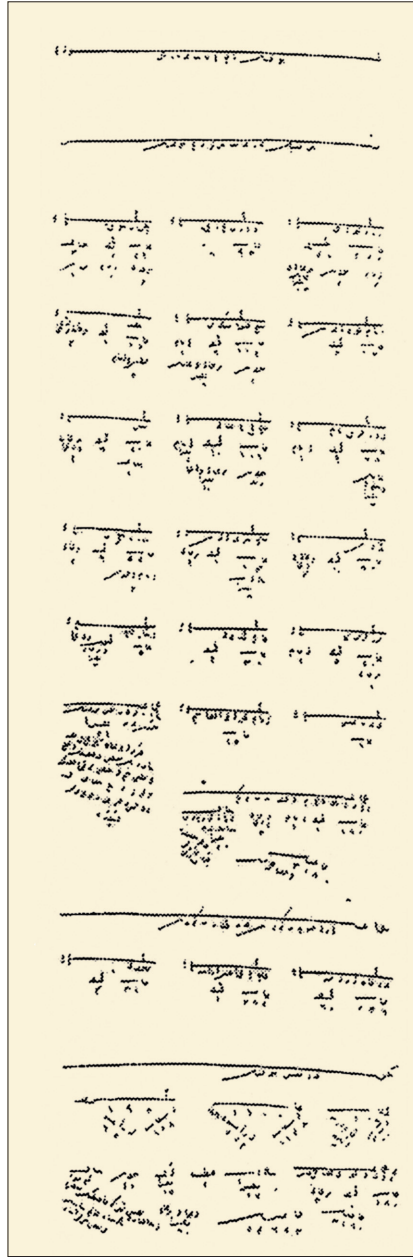

ğunu yazar. Kadınlarla birlikte bütün nüfus 55.000 dolayındadır. 1881-1883 genel nüfus sayımına göre şehirde 27.881 müslüman, bir Rum, kırk beş Ermeni, 2809 Katolik, 692 yahudi ve yetmiş dört Protestan olmak üzere toplam 31.502 erkek nüfus vardır. 1890 tarihli *Musul Vilâyeti Salnâmesi*'nde şehrin nüfusu 60.000 diye verilir ve bunun 5000'inin hristiyan, 1000 kadarının yahudi, geri kalanların da müslüman olduğu kaydedilir. Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-â'lâm*'da Musul şehrinin nüfusunu 61.000 olarak gösterir. 1906-1907 sayımına göre şehirde 43.775 müslüman, bir Rum, bir Ermeni, 3882 Katolik, yetmiş dört Protestan, 719 Keldânî, 1024 Ya'kûbî, 2071 yahudi, 2830 Yezîdî olmak üzere toplam 54.421 kişi bulunmaktadır.

Savaşlar dışında tabii âfetler ve salgın hastalıklar Musul'un nüfusunu olumsuz etkiledi. 980'de (1572) şehirde meydana gelen şiddetli deprem birçok binanın yıkılmasına yol açtı. Rebûlevvel 1077'deki (Eylül 1666) deprem ise şehir merkezinin yanı sıra birçok köyde büyük hasara sebep oldu. 1123'te (1711) ekili alanlar çekirge istilâsına uğradı ve kıtlık yaşandı. Bundan dolayı halkın bir kısmı burayı terketti. 1186'da (1772) Musul ve çevresinde veba salgını çıktı, şehir önemli sayılabilecek nüfus kaybına uğradı. Bâbülcédîd mevkîinde sadece bir günde 120 kişinin öldüğü kaynaklarda belirtilir. 1879'da Bağdat ve Musul vilâyetlerinde erzak kıtlığı oldu. 1898'de Musul'da tekrar kıtlık görüldü.

İslâm hâkimiyetinin ilk dönemlerinden itibaren ticarî faaliyetler bakımından gelişme kaydeden, Emevî ve Abbâsî devirlerinde önemli bir ticaret merkezi sayılan Musul kervanların konaklama merkezi durumundaydı. Burada toplanan kervanlar doğuda İran ve Hindistan'a, kuzeyde Anadolu, Ermenistan ve Azerbaycan'a, batıda Suriye ve Mısır'a kadar uzanıyordu. Musul'un bu ticarî önemi Osmanlılar döneminde de sürdü. Basra-Bağdat istikametine süregelen kervan yolunun bir kolu Musul-Mardin-Diyarbakir üzerinden Trabzon'a, diğer bir kolu da Musul-Mardin-Urfa üzerinden Halep'e kadar varıyordu.

XVI. yüzyılda şehirde bulunan on altı kapalı çarşı, otuz üç han, 250 civarında dükkân, bir kervansaray, bir darphane, bir boyahane, bir macunhâne ve bir debbâğhâne sanayi ve ticarî faaliyetlerin boyutuna işaret eder. Pamuk ticareti Musul ekonomisinde önemli bir yere sahipti. Ticaretteki büyüme XVI. yüzyıldaki gümrük vergi rakamlarından da anlaşılır. 1540-

Musul şehrinin 929 (1523) yılındaki mahallelerini gösteren tahrir kaydı (BA, TD, nr. 998, s. 72)

larda 330.000 akçe olan bu rakam 1570'lerde 650.000'e çıkmıştı. XVII. yüzyılda bez boyamada kullanılan mazı ticareti öne çıktı. Avrupalı tüccarlar mazının başlıca alıcıları arasında yer alıyordu. 1766'da Musul-Mardin-Urfa-Halep kervan yolundan geçen seyyah Carsten Niebuhr kervanda meşe mazısı, çeşitli Hint ve İran kumaşları ve kahve taşıyan 1465 deve, 500-600 kadar yüklü at, katır ve merkep, 150 mu-

hafız ve 400 yolcu bulunduğunu anlatır. Bu da kervan yolunun XVIII. yüzyılda da canlılığını sürdürdüğünü gösterir.

Şehir halkının ihtiyacı olan mal ve eşya ya şehirde imal ediliyor ya da çevreden sağlanıyordu. XVI. yüzyılda çeşitli iş kollarından oluşan otuz beş esnaf grubu mevcuttu. Bu sayı XIX. yüzyılın ikinci yarısında kırk ikiye yükselmiştir. Musul'da yerli sanayi, özellikle dokuma sanayii pek ileri bir seviyede idi. Çok ince bir dokuma ile imal edilen kumaş şehrin isminden dolayı "muslin" adıyla meşhur olmuştur. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan Avrupa malları önünde rekabet gücünü kaybetmiş ve dokuma sanayiinde büyük gerileme olmuştur. Bununla birlikte Musul'da XIX. yüzyılın sonlarında pamuklu bez, çarşaf, oda döşemesi, hamam takımı, havlu, kuşak, kilim, seccade, aba, çul ve tiftikle deve tüyünden bazı dokumaların imalinin devam ettiği görülmektedir.

XX. yüzyıl başlarında Musul bölgesinde dış ticaret genellikle Avrupa ülkeleri, Hindistan ve İran'la yapılmaktaydı. Hindistan'a Arap atı; Avrupa'ya tatlı palamut, mazı, deri, yapağı, tiftik, pamuk; Halep ve Şam'a koyun ve deve; Trabzon'a peçe, çarşaf; Diyarbakir ve Mardin'e yün ve ipek; Bağdat'a buğday, arpa, inşaat tahtası ve mazı ihraç ediliyordu. Buna karşılık Halep ve Şam'dan sabun; Trabzon'dan kumaş; Diyarbakir ve Mardin'den tahta ve mazı; Süleymaniye ve Kerkük'ten koyun, yün, deri; Bağdat'tan hurma, şeker ve iplik alınıyordu. Böylece Musul geniş ticaret ağının bir parçası durumuna gelmişti. Bu özelliğini Osmanlı idaresinin sonuna kadar sürdürdü.

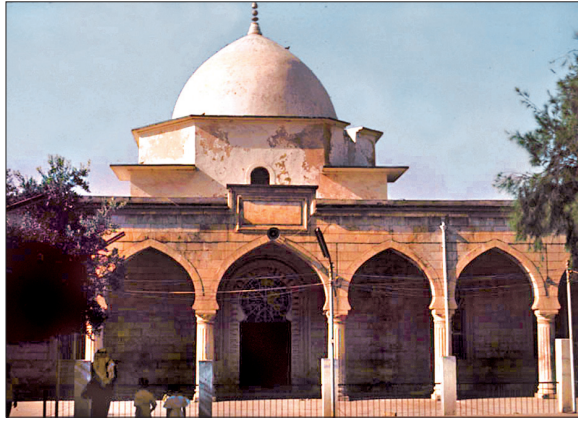
Musul'da pek çok dinî ve sosyal yapı mevcuttu. 929-983 (1523-1575) döneminde şehirde üç cami ve kırk yedi mescid vardı. 1890 yılında ise 129 cami ve mescidin olduğu tesbit edilmiştir. XVI. yüzyılda ulucami (el-Câmiu'n-Nûrî), el-Câmiu'l-Ümevî (1839'da yerine yenisi inşa edilmiş ve Musaffî / Musaffâ adını almıştır) ve el-Câmiu'l-Mücâhidî'ye önemli vakıf gelirleri ayrılmıştır. Bunlardan ulucami 55 m. yüksekliğinde silindirik gövdeli minaresiyle meşhurdur. Ayrıca Dicle'nin doğu yakasında şehrin karşısında Nebî Yûnus Camii, Yenicami ile (Nûrî Camii) Bâbülcisr arasındaki Nebî Cîrcîs Camii de önemlidir. Bunlar Osmanlı döneminde birkaç defa onarılmıştır.

Musul'da 1523-1575 devrinde iki medrese, dört hamam kaydı mevcuttur. 1890 yılında medrese sayısının on ikiye, hamam sayısının otuz ikiye yükseldiği görülür. Aynı

MUSUL

tarihte Musul'da yirmi üç han, 2677 dükkân ve mağaza, kırk beş kahvehane, on beş lokanta, otuz kırk boyahane, bir mekteb-i rüşdiyye, bir Keldânî, bir Süryânî ve bir Müsevî okulu, yirmi fırın, 135 değirmen, üç matbaa, yetmiş iki ambar, on sekiz mektep, on üç kilise ve manastır, üç kışla, dokuz karakolhane, bir patrikhane, bir hükümet konağı, bir telgrafhane ve bir hastahane mevcuttu. Ayrıca şehrin içinde ve dışında Hz. Şit, Yûnus, Circis ve Dânyâl gibi bazı peygamberlerin makamları ile elli dolayında sâdâtın türbesi bulunur.

İdarî Teşkilât. Musul, Osmanlı hâkimiyetine alındıktan sonra 923-994 (1517-1586) yıllarında sancak statüsüyle idare edildi. 923-940 (1517-1534) arasında Diyarbekir eyaletine, 1534'te Luristan'a, ardından Bağdat'a, bir ara (1563-1566 ile 1571-1573) Şehrîzor eyaletine bağlı idi. Musul sancağının 929'da (1523) Musul ve Ayn-Safna adlı iki nahiyesi ve bu nahiyelere bağlı 108 köyü mevcuttu. 1540-1586 yılları arasında Musul sancağı Musul, Ayn-Safna, Deyr-Maklûb ve Acuz nahiyelerinden oluşur. Köy sayısı 1540'ta 133, 1558'de 146 ve 1575'te 132'dir. Şehir 1586'da eyalete dönüştürülmüş ve beylerbeyiliğine Melek Ahmed Paşa getirilmiştir. 995 (1587) yılında Musul eyaleti sekiz sancaktan oluşmaktaydı. Bunlar Musul (Paşa sancağı), Er-

Camiu'n-Nürî ve Minaresi – Musul

bil, Nusaybin, Sincar, Bâcvân, Ağca Kal'a (Akçakale), Zaho ve eski Musul'dur. 1018'de (1609) sancaklar Musul, Bâcvânlı, Tikrit, eski Musul, Horun (Hârûn) ve Bâne'dir. Kâtib Çelebi, Musul eyaletinin Musul, Bâcvânlı, Tikrit, Hârubâne ve Kara Dasni sancaklarından oluştuğunu belirtir. 1063'te (1653) eyalet Kerkük, Tikrit, Bâcvânlık (Bâcvânlu), Hudên (Hârûn) ve Bâne sancaklarından müteşekkildi. Musul eyaleti 1701-1702'de Musul, Hârûn, Tikrit, Zaho ve Deyr sancaklarından ibaretti. 1717-1730 yıllarında Tikrit ve Maklûb sancakları buraya bağlıydı.

1138 (1726) yılından itibaren Musul'un idaresi yerli ailelerden ve eşraftan Abdülcelil ailesine mensup valilere verilmeye başlandı ve ilk olarak Abdülcelilzâde İsmâil Paşa vali tayin edildi. Celîlî ailesi Musul'da önemli gelir kaynaklarını kontrol ediyordu. Bunlar, XVIII. yüzyıl boyunca Musul'da ve Musul'un kırsal kesiminde sahip oldukları mukâataaları yaygınlaştırdılar. Ailenin nüfuzuna karşı şehirde bazı tepkiler ortaya çıktı. 1165-1185 (1752-1771) yıllarında aile üyeleri arasındaki anlaşmazlık Meydan ve Bâbülrak semti halkını karşı karşıya getirdi. İç çatışmanın son dönemi Celilzâde Yahyâ Paşa'ya karşı isyanla başladı. 1826-1834 arası karışıklıklarla geçti. Bu durum, 1834'te Mehmed Bayrakdar Paşa tarafından Celîlî ailesine son verilmesiyle nihayete erdi. Musul Valisi Mehmed Bayrakdar Paşa ile Bağdat Valisi Ali Rızâ Paşa'nın iş birliği neticesinde Musul vilâyetindeki bazı Kürt emirlikleri ortadan kaldırıldı. 1834'te Revândiz'deki Soran, 1839'da İmâdiye'deki Behdiyan hâkimliklerine son verildi. 1842'de Bağdat valisi olan Meh-

med Necib Paşa ile 1845'te Musul valisi olan Hâfız Ahmed Paşa'nın iş birliğiyle 1850 yılında Süleymâniye'deki Baban Emirliği ortadan kaldırıldı ve merkezleşme tam anlamıyla sağlanmış oldu.

Tanzimat dönemi yenilikleri Musul'da 1847'den itibaren uygulanmaya başlandı. Musul eyaleti 1851'de sancak statüsünde Bağdat'a bağlandı. 1878 yılından itibaren Şehrîzor'u da içine alan bir vilâyete dönüştürüldü ve Osmanlı Devleti'nin elinden çıktığı 1918'e kadar bu konumda kaldı. 1892-1910 yılları arasında Musul vilâyeti Musul, Kerkük ve Süleymâniye sancaklarından oluşmaktaydı. Musul sancağının kazaları Akra, Zibar, Dîhok, Zaho, Sincar ve İmâdiye'dir. Kerkük sancağı Revândiz, Erbil, Köysancak, Salâhiye ve Râniye kazalarından meydana gelmektedir. Süleymâniye sancağının kazaları ise Gülanber, Bazyan, Merge, Şehribâzâr ve Ma'mûretülhamîd'dir. Günümüzde Bağdat ve Basra'dan sonra Irak'ın üçüncü büyük şehri olan Musul'da 1999 yılında 650.000 nüfus bulunuyordu. Hayvan ve tarım ürünleri ticaretinin canlı bir pazarı durumundaki şehir önemli bir dokumacılık, deri ve gıda sanayii merkezi ve Irak'ı oluşturan on sekiz idarî birimden biri olan Ninevâ muhafazasının merkezidir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 195, s. 12-147; nr. 308, s. 16-192; nr. 660, s. 20-279; nr. 998, s. 60, 72-90; BA, KK, nr. 229, s. 67; nr. 262, s. 131, 247-248, 265; nr. 266, s. 107-108; BA, MAD, nr. 29, s. 282; nr. 563, s. 104-105; nr. 18011, s. 34; BA, MD, nr. 5, hk. 1083, 1452; nr. 10, s. 325; nr. 14, s. 950; nr. 60, s. 283, 286; nr. 61, s. 68-69; nr. 64, s. 107; TK, TD, nr. 282, s. 19-55; Musul Vilâyeti Salnâmesi (1308), tür.yer.; Musul-Kerkük ile İlgili Ar-

Ömer es-Sühreverdî Türbesi - Musul

şiv Belgeleri (1525-1919), Ankara 1993; Hoca Sâdeddin, *Tacû't-tevârih*, İstanbul 1279, I, 321; Ayn Ali, *Kavânin-i Âl-i Osmân*, s. 329; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 433; Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme* (Dağlı), V, 346-353; J. B. Tavernier, *Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse et aux indes*, Paris 1677, II, 192; Naimâ, *Tarih*, II, 851-852; C. Niebuhr, *Voyage en Arabie*, Amsterdam 1780, s. 291, 374; G. A. Oliver, *Voyage dans l'empire ottoman, l'Égypte et la Perse*, Paris 1801, IV, 276; J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London 1827, II, 36-39; Helmut von Moltke, *Türkiye Mektupları* (trc. Hayrullah Örs), İstanbul 1969, s. 171; Mehmed Hurşid, *Seyahatnâme-i Hudûd* (haz. Alâattin Eser), İstanbul 1997, s. 219-230; F. Sarre – E. Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet*, Berlin 1919, s. 204, 227, 235, 289-303; İmâd Abdüsselâm Raûf, *el-Mevşil fi'l-'ahdi'l-'Osmânî*, Necef 1395/1975; Abdüsselâm Uluçam, *Irak'taki Türk Mimarî Eserleri*, Ankara 1989, s. 46, 51, 59, 85, 88, 132, 134, 137, 144, 171, 175; Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihâtı*, Elazığ 1997, s. 73; Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihâtı*, Ankara 1997, s. 23-24, 140-141; Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, İstanbul 1998, s. 37-39, 211, 218-219; Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara 1999; Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Elazığ 2003; Dina Rız Khourey, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul 1540-1834* (trc. Ülkün Tansel), İstanbul 2003; Saîd Dıvecî, "Sûru'l-Mevşil", *Sumer*, III, Bağdad 1947, s. 118; a.mlf., "Câmi'ü'n-Nûr fi'l-Mevşil", a.e., V (1949), s. 276; a.mlf., "Hıfatü'l-Mevşil fi'l-'ahdi'l-'Ümevî", a.e., VII (1951), s. 223; a.mlf., "Şinâfiyyetü'l-Mevşil ve ticâretühâ fi'l-kurûnî'l-vüştâ", a.e., VIII (1951), s. 88-98; a.mlf., "Kal'atü'l-Mevşil fi muhtelifi'l-'uşûr", a.e., X (1959), s. 95-96; Halil Sahillioğlu, "IV. Murad'ın Bağdad Seferi Menzîlnâmesi", *TTK Belgeler*, II/3-4 (1965), s. 11-24; Alpay Bizbirlik, "XVI. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Musul Vakıfları", *VD*, XXVI (1997), s. 61-64; *Kâmûsü'l-'lâm*, VI, 4480-4483; Besim Darkot, "Musul", *İA*, VIII, 741-744.

AHMET GÜNDÜZ

Musul Meselesi. Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarihte (30 Ekim 1918) Musul vilâyetinin önemli bir kısmı Osmanlı birliklerinin denetimi altındaydı. Ancak mütarekenin 7. maddesine dayanılarak İngiltere tarafından işgal edildi. Türk tarafı bu oldu bittiği reddedip Musul'u, İstanbul'daki son Meclis-i Meb'ûsan'ın kabul ettiği ve Ankara hükümetinin Kurtuluş Savaşı'nın hedefler beyannâmesi olarak benimsediği Misâk-ı Milli'ye dahil etti. Misâk-ı Milli'nin 1. maddesine göre, Mondros Mütarekesi imzalandığı sırada İngiliz işgali altında bulunan topraklardaki Araplar'ın kendi geleceklerini belirleme hakkı tanınırken mütareke hattının içinde ve dışında kalan diğer müslümanların ayrılmaz bir bütün olduğu vurgulanarak Anadolu ile bütün-

leşmesi öngörülüyordu. Sevr Antlaşması'nı tanımayan Ankara hükümeti, Misâk-ı Milli'de tesbit edilen sınırlar üzerinde bir barış için Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadar ısrarcı oldu. Bu dönemde Ankara hükümeti, Musul'daki aşiretleri kendi tarafına çekmek suretiyle İngiltere karşısında avantaj sağlamak için askerî boyutları da olan birtakım teşebbüslerde bulundu. Fakat Musul kurtarılmadan Mudanya Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması ile meselelenin halli Lozan Barış Konferansı'na kaldı.

Lozan'a giden İsmet Paşa başkanlığında Türkiye Büyük Millet Meclisi heyetine verilen tâlimata göre Süleymaniye, Musul ve Kerkük livâları (Musul vilâyeti) istenecek, İngilizler'i ikna etmek için gerekirse petrolden hisse önerilecekti. Türk heyeti Lozan'da Musul vilâyetinin etnik, hukukî, tarihî, iktisadî, coğrafi, siyasî, askerî ve stratejik sebeplerle Türkiye'ye ait olduğunu savundu. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan ve yüzyıllardır bir arada yaşayan bölge halkının Türkiye'ye bağlı kalmak istediğini belirterek bölgede bir halk oylaması yapılmasını teklif etti. Musul'un Irak'ın sınırları içinde kalmasını savunan Lord Curzon'un başkanlık ettiği İngiliz tarafına göre ise vilâyet İngiliz manda rejimi altında bulunan Irak Krallığı'na ait bir toprak parçasıydı ve mesele sadece Türkiye - Irak sınırının nereden geçtiğini belirlemekten ibaret bulunuyordu. Halk oylaması teklifini de kabul etmeyen Curzon, bölge halkının sosyal ve kültürel durumu göz önüne alındığında herhangi bir oylamanın anlamsız olacağını savunuyordu.

Türk tarafı, bütün kararlılığına ve ısrarına rağmen İngiliz heyetini Musul'un Türkiye'ye bırakılması hususunda ikna edemedi. Musul meselesi üzerinde bir uzlaşma sağlanamayacağı ve bunun konferansın genel gidişini sekteye uğratacağı anlaşıncı taraflar meselelerin hallinin konferans sonrasına bırakılması hususunda anlaştı. Lozan Antlaşması'nın 3. maddesinin 2. fıkrasına göre Türkiye ile Irak arasındaki sınır bu antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten başlayarak dokuz ay içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla belirlenecekti. Öngörülen sürede iki hükümet bir anlaşmaya varmazsa mesele Milletler Cemiyeti'ne götürülecekti. Sınır çizgisi konusunda alınacak karar beklenirken Türk ve İngiliz hükümetleri, geleceği bu karara bağlı olan toprakların şimdiki durumunda herhangi bir değişiklik yapacak nitelikte bir hare-

kette bulunmamayı taahhüt etmişti. Arından meselelerin çözümü için öngörülen süreç işlemeye başlayınca 19 Mayıs – 5 Haziran 1924 tarihlerinde İstanbul'da Haliç Konferansı (İstanbul Konferansı) toplandı. Fethi Bey (Okyar) başkanlığındaki Türk heyeti daha önce Lozan'da sunulan tezleri tekrar tartışmaya açmışken İngiliz heyetinin Musul'dan başka Nestûriler için Hak-kâri'yi de istemesi üzerine konferans dağıldı.

Bunun üzerine mesele 24 Eylül 1924 tarihinden itibaren Milletler Cemiyeti'nde görüşülmeye başlandı. İngiltere temsilcisi, problemin Musul vilâyetinin kime ait olduğuna karar vermek değil sadece Türkiye - Irak sınır hattının belirlenmesinden ibaret olduğunu iddia ederek bunun için Milletler Cemiyeti'nin bir komisyon oluşturmaması teklif etti. Fethi Bey ise meselelenin Musul vilâyetinin geleceğini ilgilendirdiğini, dolayısıyla belirlenecek olan sınırın bu topraklarda yaşayan insanların isteklerine uygun olması gerektiğini söyleyerek en iyi çözümün halk oylaması olduğu konusunda ısrar etti. Sonuçta Milletler Cemiyeti, İngiltere'nin görüşü doğrultusunda tarafsız devletlerden müteşekkil üç kişilik bir komisyon kurma kararı aldı. Macar Kont Teleki, Belçikalı Albay Poulis ve İsveçli A. Wirsén'den oluşan bu komisyon Londra ve Ankara'da temaslarda bulunduktan sonra 1925 yılının Ocak ayı sonlarına doğru Musul vilâyetinde çalışmalarına başladı. Bu sırada Milletler Cemiyeti'ni ve komisyonu baskı altına alan İngiltere bölgede Türkiye aleyhine teşebbüslerde bulunmaktaydı. Komisyon hazırladığı raporu 16 Temmuz 1925'te Milletler Cemiyeti'ne sundu. Meseleyi coğrafi, etnik, tarihî, ekonomik, stratejik ve siyasî açılarından değerlendiren rapor belli şartlara bağlı olarak Musul vilâyetinin Irak'a verilmesini öneriyordu.

Milletler Cemiyeti, bu rapor doğrultusunda Türk temsilcisinin protesto ederek katılmadığı 16 Aralık 1925 tarihindeki toplantısında Musul vilâyetinin Irak'a ait olması yönünde karar verdi. Bu karar Türkiye'de büyük tepkiyle karşılanmasına ve Türkiye'nin kararı tanımadığını açıklamasına rağmen dönemin siyasî şartları Türkiye'yi bunu kabul etmek mecburiyetinde bıraktı. Meseleyi nihai çözüme kavuşturmak amacıyla 5 Haziran 1926'da Türkiye, İngiltere ve Irak arasında imzalanan Ankara Antlaşması ile (Türk - Irak Sınırı ve İyi Komşuluk Antlaşması) Milletler Cemiyeti tarafından 29 Ekim 1924'te statüko hattı olarak tesbit edilen çizginin Türkiye